

ساخت و اعتباریابی پرسشنامه مراتب توکل بر اساس منابع اسلامی

پذیرش مقاله: ۹۹/۹/۱۱

دریافت مقاله: ۹۸/۱۱/۲۷

محسن عارفیان (PhD student)^{۱*}

سید محمدرضا تقوی (PhD)^۲

۱. گروه روانشناسی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
۲. گروه روانشناسی بالینی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

*نویسنده مسئول: محسن عارفیان

اصفهان، دانشگاه اصفهان، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، گروه روانشناسی.

Email:

m.arefian92@gmail.com

چکیده

سابقه و هدف: مراتب مختلف توکل به خدا نه تنها در منابع دینی، بلکه در پژوهش‌های تجربی نیز از جمله مولفه‌های مرتبط با ارتقاء سلامت روان شناخته شده است. در همین راستا، هدف پژوهش حاضر ساخت و اعتباریابی پرسشنامه مراتب توکل بر اساس منابع اسلامی بود.
مواد و روش‌ها: بدین منظور و پس از استخراج گویه‌ها از قرآن کریم و روایات، با همکاری ۱۵ نفر از متخصصان و اساتید حوزوی و دانشگاهی، ۱۶ گویه طی چند مرحله تدوین شد. به منظور بررسی خصوصیات روان‌سنجی این پرسشنامه ۱۵۰ نفر از دانشجویان دانشگاه چهارم در این مطالعه شرکت کردند که از مقیاس شکرگزاری و تعلقات دنیوی به منظور بررسی روایی آن استفاده شد.
یافته‌ها: پایایی این پرسشنامه از دو روش بازآزمایی نمونه ۴۰ نفره در فاصله ۲ هفته‌ای و همسانی درونی بررسی گردید که ضرایب پایایی به ترتیب ۰/۸۷ و ۰/۸۲ به دست آمد. ضرایب همبستگی بین این پرسشنامه و مقیاس شکرگزاری و تعلقات دنیوی به ترتیب ۰/۵۵ و ۰/۵۸- به دست آمد ($p < 0.001$). تحلیل عامل اکتشافی، سه عامل را مشخص کرد که به ترتیب حسن ظن به خدا، رضا به قضا و توکل عملی نام گرفت. همچنین مطالعه حاضر نشان داد که نمره تمام گویه‌های پرسشنامه مراتب توکل با نمره کل و تمام خرده مقیاس‌ها با یکدیگر و با نمره کل، همبستگی معناداری دارند.

نتیجه‌گیری: بر اساس نتایج حاصل از پژوهش، پرسشنامه مراتب توکل از لحاظ روان‌سنجی برای سنجش مراتب سه‌گانه توکل مناسب و قابل اطمینان است.

واژه‌گان کلیدی: توکل، سنجش توکل، پرسشنامه، اعتباریابی، روان‌شناسی اسلامی

مقدمه

کوینگ (۸) بر آن باور است که افزایش حمایت‌های اجتماعی و همچنین این باور که جهان پوچ و بهبوده نیست و در مشکلات و شرایط دشوار، قدرتی برتر به انسان کمک خواهد کرد، خود یک شیوه مقابله‌ای سازگارانه‌تری برای افراد به ارمغان آورده که به واسطه آن هیجان‌های منفی کمتری تجربه شده و موجب افزایش سلامت روان افراد خواهد شد. این در حالی است که در دین اسلام، از کلیدواژه توکل به عنوان عامل اصلی ایجاد آرامش و کاهش هیجان‌های منفی مانند غم و اندوه (۱۴) نام برده شده است.
توکل به معنای کار خود را به خدا وا گذاشتن و به امید خدا بودن است (۱۵). در روایتی امام موسی علیه‌السلام در تفسیر کلمه توکل در آیه ۲ سوره طلاق (۱۶) می‌فرماید «توکل یعنی کسی که کارهای خود را به خدا واگذارد و اعتماد به حسن تدبیر او و وثوق به تقدیرات نیکوی حق داشته باشد» (۱۷). علامه طباطبایی (ره) در تفسیر آیه ۹ سوره مزمل (۱۸) توکل به خدا را به معنای آن می‌داند که انسان غیر خودش را در جای خود بنشاند، به طوری که اراده او به جای اراده آدمی کار کند، و عمل او هم عمل خود آدمی باشد، پس اینکه انسان خدای تعالی را وکیل بگیرد، به این معنا است که آدمی تمامی امور را از آن خدا و به دست او بگذارد. توکل دارای مراتب متعددی است. اولین مرتبه توکل شامل باور به

شناسایی مولفه‌های اصلی ارتقاء دهنده سلامت روان و ایجادکننده‌ی هیجان‌های مثبت مثل امید، شادی و نشاط از جمله مهم‌ترین موضوع‌های روان‌شناسی و خصوصاً روان‌شناسی مثبت بوده است (۱)، چرا که پژوهش‌ها نشان داده‌اند تجربه‌ی هرچه بیشتر هیجان‌های مثبت، سلامت جسم و روان افراد را ارتقاء داده و آن‌ها را در برابر شرایط تنش‌زا مقاوم می‌کند (۲).
در چند دهه اخیر و با افزایش توجه چشمگیر پژوهشگران به مولفه‌های دینی (۳)، پژوهشگران در راستای شناسایی مولفه‌های دینی مرتبط با سلامت روان و هیجان‌های مثبت نشان داده‌اند که برخی باورهای دینی مثل اعتقاد به حضور قدرتی برتر، مهربان دانستن و کمک‌کننده پنداشتن این قدرت برتر، نه تنها با کاهش احتمال ابتلا به اختلال‌های روانی همچون افسردگی (۴)، اضطراب (۵)، مصرف مواد و خودکشی (۶) همراه است، بلکه با ارتقاء سطح سلامت جسم و روان و بهبود کیفیت زندگی (به عنوان نمونه: ۷) و تجربه بیشتر هیجان‌های مثبت مثل امید و شادمانی و هدفمندی در ارتباط است (۸). به عبارت دیگر میزان گرایش به مولفه‌های دینی به شکل معنادار و مثبت، هیجان‌های مثبت گوناگون مثل امید (۹)، شادمانی و سرور (Happiness) (۱۰)، عزت نفس (۱۱)، وجود معنا و هدفمندی (۱۲) و خوش‌بینی (۱۳) را پیش‌بینی می‌کند.

با توجه به اهمیت مفهوم توکل در ارتقاء سطح سلامت و بهزیستی روانی و همچنین محدودیت‌هایی که در ابزار قبلی سنجش توکل وجود داشت، هدف از مطالعه حاضر، ساخت پرسشنامه‌ای جهت سنجش و ارزیابی دقیق‌تر مفاهیم توکل و رضا به قضا و بررسی خصوصیات روان‌سنجی آن است تا توانایی و کارآمدی هر کدام از مراتب توکل مورد بررسی قرار گرفته و در صورت رضایت‌بخش بودن نتیجه، زمینه برای استفاده از این پرسشنامه جهت سنجش یکی از مفاهیم دینی در پژوهش‌های بعدی فراهم آید. برای این منظور، پس از ساخت پرسشنامه حاضر، پایایی این مقیاس با استفاده از روش‌های بازآزمایی و ثبات درونی مورد بررسی قرار گرفت. سپس روایی این مقیاس با استفاده از ۵ روش روایی محتوا، سازه، تحلیل عوامل، همبستگی هر گویه با نمره کل و همبستگی خرده مقیاس‌ها با هم و با نمره کل مورد بررسی قرار گرفت.

مواد و روش‌ها

حجم نمونه

برای تعیین پایایی و روایی پرسشنامه مراتب توکل، ۱۵۰ نفر از دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه جهرم بود که به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب و مورد ارزیابی قرار گرفتند. شیوه نمونه‌گیری بدین صورت بود که از میان تمامی رشته‌های این دانشگاه در سال تحصیلی ۹۷-۹۶، ۶ رشته به تصادف انتخاب و در هر رشته یک کلاس به تصادف انتخاب و همه دانشجویان آن کلاس مورد آزمون قرار گرفتند. برای بررسی روایی بازآزمایی نیز ۴۰ نفر از این نمونه به فاصله دو هفته پرسشنامه مراتب توکل آن را مجدداً تکمیل نمودند. از آنجا که پرسشنامه مراتب توکل و شکرگزاری بر اساس منابع دین اسلام و در نمونه ایرانی اعتباریابی شده است، ملاک ورود این پژوهش تقید به دین اسلام و تابعیت ایرانی بود.

ابزارهای تحقیق:

پرسشنامه مراتب توکل: این پرسشنامه با هدف سنجش میزان توکل و مراتب آن توسط مؤلفان پژوهش حاضر، ساخته شد. برای این منظور، در گام نخست بر اساس متون اسلامی، آیات و روایات مستند موجود در کتب معتبر، مفهوم توکل و مراتب آن (از جمله حسن ظن به خدا، قادر دانستن خداوند، توکل در کارها، رضا به قضا و ...) و همچنین لوازم ایجاد هر کدام از مراتب و نتایج آن توسط متخصصین دینی که شامل ۴۰ گویه بود، استخراج شد. در گام بعد این پرسشنامه در اختیار اساتید حوزوی و دانشگاهی قرار گرفت و از آن‌ها خواسته شد تا نظر خود را در خصوص هر گویه و میزان توانایی سنجش مؤلفه مورد نظر بیان کنند. بر اساس نظرات ارائه شده توسط اساتید مربوطه، نگارش تعداد زیادی از گویه‌ها تغییر کرده، برخی گویه‌ها با یکدیگر ادغام و تعدادی از گویه‌ها حذف گردید که نهایتاً ۱۶ گویه به عنوان بهترین گویه‌های سنجش مراتب توکل در نظر گرفته شد که مفاهیمی اعم از مراتب توکل، حسن ظن به خداوند، قادر دانستن خداوند، توکل به او، تفویض و رضا به قضای الهی را در بر می‌گیرد.

در این پرسشنامه از روش نمره‌گذاری لیکرت استفاده شد. گزینه‌های پاسخ عبارتند از: "موافقم"، "تا حدی موافقم"، "نه موافقم و نه مخالفم"، "تا حدی مخالفم" و "مخالفم" که به ترتیب نمره ۰ تا ۴ را به خود اختصاص می‌دهد. بنابراین در این پرسشنامه نمره آزمودنی بین ۰ تا ۶۴ متغیر خواهد بود و نمرات بالاتر بیانگر میزان توکل و رضای بیشتر است. همچنین گویه‌های ۴، ۵، ۶، ۷، ۸ و ۹ و ۱۰ به صورت برعکس نمره‌گذاری می‌شوند.

حضور قدرتی توانا و مهربان و کمک‌کننده دانستن آن قدرت است (۱۹). مرتبه اولیه توکل یعنی حسن ظن به خدا، آن چیزی است که در پژوهش‌های پیشین چه در مرحله ساخت ابزار سنجش و چه در مرحله پژوهش و حتی درمان مورد توجه زیادی قرار گرفته است و نتایج این پژوهش‌ها، رابطه حسن ظن به خداوند با ابعاد مختلف سلامت روان را نشان داده‌اند (به عنوان نمونه: ۲۰، ۲۱ و ۲۲).

بخشی و همکاران (۱۱) به بررسی رابطه توکل به خدا و سلامت روان دانشجویان پرداخته و نشان دادند که بین سلامت عمومی، سلامت جسمانی، اضطراب و افسردگی با توکل رابطه معنادار منفی وجود دارد، همچنین باقری و همکاران (۲۳) با هدف بررسی رابطه توکل به خدا و سلامت روانی دانشجویان به این نتیجه دست یافتند که بین توکل به خدا و سلامت روان رابطه معنادار وجود دارد، بدین صورت که افزایش توکل با ارتقاء سطح سلامت روان همراه است.

عبائی کودانی و سرآبادانی تفرشی (۲۴) در مطالعه‌ای با هدف بررسی رابطه بین توکل و اعتماد به خدا با اضطراب وجودی نشان دادند که بین توکل و اضطراب وجودی رابطه منفی و معناداری وجود دارد و هرچه توکل افزایش می‌یابد، اضطراب وجودی کمتری مشاهده شد. در پژوهش دیگری با هدف بررسی رابطه توکل بر خدا و افسردگی، میری، عبدالرزاق و حاجی‌آبادی (۲۵) نشان دادند که میزان افسردگی افراد بر اساس میزان سطح توکل آن‌ها متغیر است. بدین صورت که هرچه میزان توکل بیشتر باشد، نمره افسردگی کم‌تر خواهد بود.

بر اساس منابع اسلامی، مرتبه عالی توکل، رضا به قضای الهی است (۱۷). حالت رضا به قضا، بر پایه دو مؤلفه اولیه یعنی حسن ظن و توکل استوار است و تا زمانی که حسن ظن و توکل به خدا تحقق پیدا نکند، مرحله رضا به قضا ایجاد نمی‌شود. مفهوم رضا به قضا به معنای آن است که فرد، رویدادها و تغییرهای ایجادشده و پیش‌روی خود را، متکی به تدبیر و خواست قدرتی برتر بداند و اعتقاد راسخ داشته باشد که آن قدرت، چیزی جز خوبی برای او نمی‌خواهد، بنابراین هر اتفاقی که در زندگی فرد رخ داده و یا در آینده رخ دهد، بهترین اتفاق ممکن برای او است. امام موسی علیه‌السلام، این مرتبه از توکل را عامل ایجاد رضایت و خشنودی در برابر سختی‌ها و ناراحتی‌های زندگی معرفی می‌فرماید (۱۷). پرواضح است که منظور از هر اتفاقی، شیوه‌های رفتار ناسازگارانه که منجر به آسیب‌های جسمی و روانی در فرد می‌شود، نیست. با وجود آن‌که دین اسلام به عنوان کامل‌ترین دین، توکل را منبع اصلی آرامش و نشاط معرفی کرده است، اما نه تنها در مطالعات و پژوهش‌های پیشین توجه کمتری به مراتب عالی آن مثل رضا به قضا، شده است، بلکه در مرحله ساخت ابزار نیز تنها جنبه خاصی از این مفهوم مورد توجه بوده است. در مطالعات پیشین، عمده‌ی ابزار به کار گرفته‌شده جهت سنجش و ارزیابی توکل، پرسشنامه راهیابی در حوادث و رخدادهای زندگی است که برای اولین بار توسط غباری بناب، خدایاری فرد و شکوهی (۱۳۸۱)، به نقل از (۱۱) تدوین شده است.

پیش‌فرض زیربنایی پرسشنامه راهیابی در حوادث و رخدادهای زندگی آن است که دست به دامن پروردگار شدن در موقعیت‌های دشوار، به منزله توکل است (۲۶). بنابراین در این پرسشنامه پس از ارائه چند موقعیت فرضی و بسیار دشوار، شیوه رفتار فرد را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. اگرچه این پرسشنامه در پژوهش‌های متعددی به کار گرفته شده و به خوبی توانایی ارزیابی توکل در شرایط دشوار را دارد اما باید توجه داشت که مفهوم توکل محدود به شرایط دشوار نبوده و در تمام لحظات زندگی جریان دارد.

ترتیب برابر با ۰/۵۸، ۰/۴۲ و ۰/۶۷ در سطح ۰/۰۰۱ گزارش کردند. همچنین ضریب بازآزمایی برای کل مقیاس ۰/۸۷ و ضریب آلفای کرونباخ این مقیاس برای کل نمونه ۰/۸۸ گزارش شده است.

روش اجرا:

در ابتدا و به منظور جلب همکاری دانشجویان توضیحات لازم در مورد هدف پژوهش و نحوه تکمیل پرسشنامه‌ها به صورت شفاهی ارائه گردید. پس از آن سه پرسشنامه نام برده، در اختیار گروه نمونه قرار داده و پس از اطمینان بخشیدن در خصوص حفظ و امانت‌داری از جانب محقق، از آن‌ها خواسته شد تا در کمال صداقت، احساس و نگرش خود به هر یک از عبارات‌های پرسشنامه با زدن علامت نشان دهند. لازم به ذکر است که در راستای کنترل اثرات ناشی از ترتیب تکمیل پرسشنامه‌ها، از روش متوازن‌سازی تقابلی (۲۹) استفاده شد تا بدین‌وسیله اثرات ناشی از ترتیب تکمیل پرسشنامه‌ها کنترل شود.

یافته‌ها

پس از کنارگذاشتن پرسشنامه‌های ناقص، تعداد نمونه به ۱۵۰ نفر رسید که از آن بین ۹۰ زن و ۶۰ مرد در محدوده سنی ۱۸ تا ۳۲ سال ($SD = ۳/۷$) قرار داشتند. ویژگی‌های توصیفی پرسشنامه مراتب توکل و خرده مقیاس‌های آن برای زنان و مردان به صورت جداگانه در جدول ۱ درج شده است. به منظور مقایسه دو گروه زنان و مردان در هر یک از مقیاس‌های توکل، شکرگذاری و تعلقات مادی، از آزمون t استفاده شد. نتایج گزارش شده در جدول ۲ نشان‌دهنده آن است که زنان نسبت به مردان در تمام خرده مقیاس‌های مراتب توکل و همچنین پرسشنامه شکرگزاری، نمرات بیشتری کسب کرده‌اند؛ اما در خصوص مقیاس تعلقات مادی، تفاوت معنی‌داری بین دو گروه مشاهده نشد.

پرسشنامه شکرگزاری اسلامی- ایرانی (Islamic-Iranian Gratitude Questionnaire): این پرسشنامه که توسط گودرزی، مرزوقی و نوری (۲۷)، به منظور سنجش شکرگزاری در مفهوم اسلامی، تهیه شد که شامل ۲۶ عبارت و ۳ خرده مقیاس با عناوین شکرگزاری اخلاقی، شکرگزاری درونی و شکرگزاری افعالی (عملی یا رفتاری) است. هر کدام از این خرده مقیاس‌ها به ترتیب ۹، ۱۱ و ۶ عبارت را در بر می‌گیرد. این پرسشنامه به روش لیکرت پنج درجه‌ای که از "کاملاً مخالفم" تا "کاملاً موافقم" تنظیم شده، و نمره‌گذاری گزینه‌ها به ترتیب دارای ارزش ۰ تا ۴ است. ضرایب همسانی درونی برای نمره کل پرسشنامه شکرگزاری اسلامی-ایرانی و خرده مقیاس‌های آن برای کل پرسشنامه بین ۰/۷۸ تا ۰/۸۴ گزارش شده است (۲۷). همچنین روایی همگرا و واگرایی این مقیاس به ترتیب با پرسشنامه‌های افسردگی بک و نگرش‌های مذهبی مسلمانان رضایت‌بخش بوده و در جهت مورد انتظار ($r = ۰/۶۷, P < ۰/۰۰۱$) بوده است (۲۷).

مقیاس تعلقات دنیوی (Attachment Scale): این مقیاس برای اولین بار توسط مهدی‌یار، تقوی و گودرزی (۲۸) تهیه و تنظیم شد که بر اساس منابع و متون اسلامی، جنبه‌های مختلف تعلقات دنیوی (از جمله تعلق به مظاهر مختلف مادی مثل ثروت، قدرت، شهرت، تعلق عاطفی، حفظ وضعیت موجود و ...) استخراج شده که شامل ۳۶ گویه و سه عامل اصلی تعلق به وضع موجود، تعلق به مادیات و تعلق عاطفی است. در این مقیاس نمره آزمودنی بین ۰ تا ۱۴۴ متغیر خواهد بود و نمرات بالاتر بیانگر میزان وابستگی و تعلقات دنیوی بیشتر است. سوالات ۱۰ و ۳۶ به صورت برعکس نمره‌گذاری می‌شوند. مهدی‌یار، تقوی و گودرزی (۲۸) نشان دادند که این مقیاس از روایی و پایایی مناسبی برخوردار است، بدین صورت که ضریب همبستگی مقیاس تعلقات دنیوی با مقیاس صبر، پرسشنامه افسردگی و پرسشنامه نگرش‌های ناکارآمد را به

جدول ۱. ویژگی‌های توصیفی و مقایسه نمرات مردان و زنان در مقیاس‌های مراتب توکل، شکرگزاری و تعلقات دنیوی

متغیر	کل		مرد (۶۰ نفر)		زن (۹۰ نفر)		df	t	P
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار			
نمره کلی	۴۰/۹	۸/۹۲	۳۶/۳۱	۸/۸۳	۴۴/۴	۷/۲۹	۱۴۸	۵/۹۴	۰/۰۱
حسن ظن	۲۱/۰۸	۴/۷۹	۱۸/۵۶	۴/۸۳	۲۳/۰۱	۳/۷۷	۱۴۸	۶	۰/۰۱
رضا به قضا	۹/۴۸	۳/۹۷	۸/۲	۳/۸۸	۱۰/۴۴	۳/۷۸	۱۴۸	۳/۵۲	۰/۰۱
توکل عملی	۱۰/۲۷	۲/۸۳	۹/۵۴	۳/۰۵	۱۰/۸	۲/۵۳	۱۴۸	۲/۶۹	۰/۰۱
شکرگزاری	۶۴/۸۱	۱۰/۹۴	۵۶	۱۲/۱	۷۱	۱۰/۰۵	۱۴۸	۴/۱	۰/۰۱
تعلقات	۶۸/۷۶	۱۷/۳۳	۷۱/۰۱	۱۸/۱۲	۶۹/۰۱	۱۶/۱۳	۱۴۸	۱/۳۱	۰/۱۹

بدین صورت که گویه‌های انتخاب شده در اختیار ۱۵ متخصص و صاحب نظر قرار گرفت و از آن‌ها خواسته شد تا در ابتدا میزان ضرورت هر گویه در یک مقیاس سه درجه‌ای شامل ضروری است، مفید است اما ضروری نیست و ضرورتی ندارد، مشخص کنند. سپس از متخصصین خواسته شد تا به هر گویه بر اساس میزان مرتبط بودن، سادگی و روان بودن و وضوح و شفافیت، در یک مقیاس لیکرت ۴ درجه‌ای اظهار نظر نمایند.

به اعتقاد لاوشی (Lawshe) (۳۰)، در صورت انتخاب ۱۵ نفر به عنوان ارزیاب به منظور بررسی روایی پرسشنامه، حداقل مقدار CVI و CVR به ترتیب،

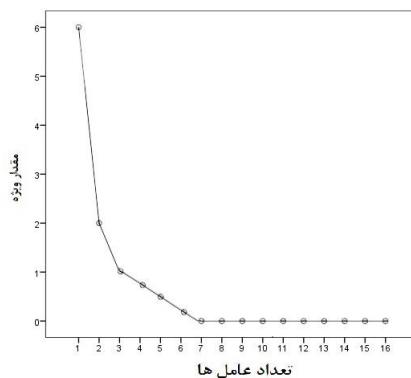
در اولین گام ساخت پرسشنامه حاضر و به منظور انتخاب گویه‌های مناسب، با مراجعه به منابع دینی از جمله قرآن کریم، نهج البلاغه، صحیفه سجاده، اصول کافی، بحار الانوار و دیگر منابع دینی معتبر، ۴۰ گویه در ذیل سه عنوان توکل، رضا به قضا و تفویض به عنوان گویه‌های اولیه از منابع دینی استخراج گردید. در مرحله بعد، این ۴۰ گویه در اختیار ۱۵ نفر از اساتید و متخصصان حوزوی و دانشگاهی قرار گرفت تا با استفاده از شاخص نسبت روایی محتوا ((Content Validity Ratio (CVR) و شاخص روایی محتوا ((Content Validity Index (CVI) به ارزیابی روایی محتوا پرداخته شود،

این نمودار نیز مؤید سایر روش‌ها به منظور تعیین تعداد عوامل است که در نهایت سه عامل با ارزش ویژه ۴/۹، ۲/۲ و ۱/۳ آشکار شد.

جدول ۴ وزن عاملی گویه‌های هر یک از عوامل را پس از چرخش، نشان داده است. عامل اول، که شامل ۷ گویه است، به مراتب مقدماتی توکل اشاره دارد. این عامل جنبه‌هایی از توکل مانند: حسن ظن به خدا، میزان توکل کردن به خدا و اعتقاد و باور فرد نسبت به نتیجه توکل به خدا را در بر می‌گیرد، بنابراین این عامل "حسن ظن به خدا" نام گرفت. عامل حسن ظن، ۳۰/۷۶٪ از واریانس کل را به خود اختصاص دارد.

عامل دوم که شامل گویه‌های ۶، ۷، ۹ و ۱۰ است، به رضایت از خدا به عنوان قدرت برتر، رضایت از تغییرات و اتفاق‌های زندگی اشاره دارد. بنابراین این عامل "رضا به قضا" نامگذاری گردید. عامل رضا به قضا، ۱۴/۰۶٪ از واریانس کل را به خود اختصاص داد. آخرین عامل ۸/۳۳٪ از واریانس کل را در بر گرفته و متشکل از ۵ گویه بود. این عامل عبارت‌هایی را شامل می‌شود که میزان توکل فرد در عرصه عمل را مورد بررسی قرار می‌دهد. در واقع گویه‌های این عامل، تا حد زیادی از محدوده باور و اعتقاد به مفهوم توکل و رضا فراتر رفته و در عرصه عمل میزان توکل فرد را ارزیابی می‌کند، بنابراین عنوان "توکل عملی" برای این عامل انتخاب شد. عوامل فوق در مجموع ۵۳/۱۶ درصد از واریانس را تبیین می‌نمایند.

از مجموع ملاک‌های نیکویی برازش، از سه آماره شاخص برازندگی (Goodness of fit index)، شاخص تعدیل‌یافته برازندگی (Adjusted goodness of fit index) و شاخص جذر برآورد واریانس خطای تقریب (Root mean square error of approximation) نیز استفاده شد. دو شاخص برازندگی و تعدیل‌یافته برازندگی، هر چقدر به یکدیگر نزدیک‌تر باشند، نشان‌دهنده برازش کامل‌تر مدل خواهد بود و کم بودن شاخص جذر برآورد واریانس خطای تقریب نیز به منزله مطلوبیت برازش مدل است. بر اساس نتایج حاصل از ارزیابی برازش، مقدار برازندگی و تعدیل یافته برازندگی به ترتیب ۰/۹۷ و ۰/۹۹ و شاخص جذر برآورد واریانس خطای تقریب نیز ۰/۰۵ بدست آمد که نشان‌دهنده مطلوبیت مدل است.

شکل ۱. نمودار سنگ‌ریزه جهت تعیین تعداد عوامل مکنون

۰/۴۹ و ۰/۷۹ باید باشد. بر اساس نتایج گزارش شده در جدول ۲ نمرات حاصل از CVI و CVR برای تمامی ۱۶ پرسش، از حداقل مقدار مورد تأیید بیشتر بوده است، بنابراین گویه‌های انتخاب شده، از روایی مناسبی برخوردار هستند.

جدول ۲. نتایج بررسی روایی محتوا به تفکیک هر گویه بر اساس آزمون CVI و CVR

گویه	نمره CVR	نمره CVI
۱	۴	۰/۸۶
۲	۲	۰/۸
۳	۱۲	۱
۴	۰/۴۹	۰/۸۶
۵	۷	۰/۹۳
۶	۱/۲	۰/۸
۷	۴	۰/۸۶
۸	۷	۰/۹۳
۹	۱۲	۰/۹۳
۱۰	۱۲	۰/۹۳
۱۱	۲	۰/۸۶
۱۲	۷	۰/۹۳
۱۳	۴	۰/۹۳
۱۴	۲	۰/۸
۱۵	۱۲	۱
۱۶	۴	۰/۹۳

به منظور ارزیابی واریانس مجموع متغیرهای مورد بررسی، از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی و به منظور تعیین تعداد عامل‌ها، از شاخص‌های نقطه شکست نمودار (Scree Plot) و تحلیل بار عاملی و میزان ارزش هر عامل و میزان ارزش باقی‌مانده استفاده شد. مقدار ضریب KMO (Kaiser-Meyer-Olkin Measure) و آزمون کرویت بارتلت (Bartlett's Test of sphericity) نیز در سطح معنی‌دار بود ($p < 0.001$) که نشان‌دهنده مناسب بودن نتایج بدست آمده به منظور تعیین عوامل است (جدول ۳).

جدول ۳. نتایج آزمون KMO و بارتلت

KMO	آزمون بارتلت	
	کای دو	درجه آزادی
۰/۷۸	۶۹۹/۴۱	۱۵۰
		معنی‌داری
		۰/۰۰۱

به منظور تعیین تعداد عامل‌ها، نمودار ارزش ویژه تمام عامل‌ها ترسیم و بر اساس آزمون اسکری کتل سه عامل تعیین گردید. عامل‌ها با روش وایرماکس چرخش داده شد. بر اساس شکل ۱، سه مؤلفه مقدار ویژه بزرگتر از ۱ دارند که

جدول ۴. بار عاملی هر یک از گویه‌ها برای هر یک از عوامل پس از چرخش واریماکس

بار عاملی	گویه‌ها
	عامل اول: حسن ظن به خدا ($F^2 = ۳۰/۷۶$)
۰/۶۷	۲. همین که در کاری به خدا توکل کنم، خدا تمام هستی را به گونه‌ای بسیج می‌کند تا آن کار به بهترین نتیجه ختم شود.
۰/۵۷	۳. در کارها و موقعیت‌های مختلف زندگی، به خدا توکل می‌کنم.
۰/۶۷	۱۲. به نظر من کلید همه مشکلات در دست خداست و دیگران فقط وسیله هستند.
۰/۶۶	۱۳. به نظر من خدا همیشه بهترین چیزها را برای همه انسان‌ها می‌خواهد.
۰/۶۹	۱۴. اگر کسی را ببینم که در زندگی دچار سختی شده، به این فکر می‌کنم که شاید این سختی به صلاح او بوده است.
۰/۷۸	۱۵. زمانی که به خدا توکل می‌کنم، نگرانی‌ام کم شده و خیالم آسوده می‌شود.
۰/۶۶	۱۶. به نظر من هر اتفاقی دلیل و حکمتی دارد و به صلاح من است، هر چند من آن دلیل را ندانم.
	عامل دوم: رضا به قضا ($F^2 = ۱۴/۰۶$)
۰/۵۹	۶. زمانی که می‌بینم دیگران چیزهای مادی بیشتری از من دارند، ناراحت و پریشان می‌شوم.
۰/۶۴	۷. زمانی که اتفاق بدی برایم رخ می‌دهد، از خدا ناراحت و شاکی می‌شوم.
۰/۶۰	۹. گاهی اوقات احساس می‌کنم خدا با من لجاجت کرده و فقط مصیبت و بدبختی نصیب می‌شود.
۰/۶۶	۱۰. از خدا به خاطر مستجاب نکردن خواسته‌هایم، دلگیر یا عصبانی هستم.
	عامل سوم: توکل عملی ($F^2 = ۸/۳۳$)
۰/۶۸	۱. نسبت به گذشته‌ام و اتفاق‌هایی که برایم افتاده، احساس رضایت دارم.
۰/۴۷	۴. گاهی در مورد تلاش‌هایی که برای رسیدن به اهداف و آرزوهایم کرده بودم، می‌گویم: کاش نتیجه تلاش‌هایم جور دیگری می‌شد.
۰/۵۱	۵. هر چند توکل خوب است اما در پایان خودم هستم که باید راه حلی پیدا کنم یا کاری انجام دهم.
۰/۴۰	۸. علت موفقیت‌هایم تلاش خودم بوده و خدا در آن‌ها نقش چندانی نداشته است.
۰/۴۸	۱۱. اگر قرار باشد یکی از دعا‌های من مستجاب شود، ترجیح می‌دهم هر آنچه خدا می‌خواهد را به من عطا کند تا اینکه چیز مشخصی از خدا بخواهم.

سه‌گانه آن با پرسشنامه شکرگزاری و تعلقات مادی محاسبه شد. نتایج حاکی از همبستگی مثبت میان توکل با مؤلفه شکرگزاری و همبستگی منفی با مؤلفه تعلقات مادی به صورت معنی‌دار دارد ($p < ۰/۰۰۱$).
 در جدول ۶، نتایج آزمون کرونباخ مربوط به نمره کل پرسشنامه توکل به خدا و سه خرده مقیاس آن گزارش شده است. همانطور که مشاهده می‌شود، تمامی نمرات به‌دست آمده در محدوده کمتر از ۰/۰۱ معنی‌دار هستند.

ضرایب همبستگی بین عوامل سه‌گانه‌ی فوق در تمام موارد مثبت و نشان‌دهنده‌ی وابستگی عوامل به یکدیگر است. این ضرایب در جدول ۵ درج شده است. همانگونه که مشاهده می‌شود، ضرایب همبستگی عوامل با یکدیگر نسبت به همبستگی آن‌ها با نمره‌ی کل به طور معنی‌داری پایین‌تر است که نشان‌دهنده استقلال نسبی عوامل از یکدیگر است. همچنین به منظور بررسی روایی هم‌زمان پرسشنامه مراتب توکل، همبستگی نمرات پرسشنامه مراتب توکل و عوامل

جدول ۵. ضرایب همبستگی و همسانی درونی خرده مقیاس‌های مراتب توکل

مقیاس	مؤلفه‌ها	توکل به خدا	
		حسن ظن	رضا به قضا
توکل به خدا	حسن ظن	۱	۰/۲۶***
	رضا به قضا	۰/۲۶***	۱
	توکل عملی	۰/۵۱***	۰/۳۷***
شکرگزاری	نمره کل	۰/۸۲***	۰/۷۷***
		۰/۶۱***	۰/۴۳***
		۰/۲۱**	۰/۵۴***
تعلقات مادی		۰/۲۱**	۰/۵۶***
		۰/۲۱**	۰/۵۴***
		۰/۲۱**	۰/۵۴***

جدول ۶. نتایج آزمون کرونباخ مقیاس توکل و خرده مقیاس‌های آن

مقیاس توکل	آلفای کرونباخ	معنی‌داری
حسن ظن	۰/۸۵	۰/۰۱
رضا به قضا	۰/۸	۰/۰۱
توکل عملی	۰/۵	۰/۰۱
نمره کل	۰/۸۷	۰/۰۱

متغیر بودند. در این میان گویه‌های ۹، ۱۵، ۱۰ و ۱۲ بالاترین و گویه‌های ۱، ۴ و ۵ کمترین میزان همبستگی را با نمره کل نشان دادند. جدول ۶ نتایج این بررسی را به صورت خلاصه نشان می‌دهد.

جدول ۷. ضرایب همبستگی بین گویه‌های پرسشنامه مراتب توکل و نمره کل

گویه	همبستگی	گویه	همبستگی	گویه	همبستگی
۱	** ۰/۳۴	۵	** ۰/۲۳	۹	** ۰/۷۰
۲	** ۰/۶۱	۶	** ۰/۴۱	۱۰	** ۰/۶۴
۳	** ۰/۴۶	۷	** ۰/۵۰	۱۱	** ۰/۵۷
۴	** ۰/۳۴	۸	** ۰/۵۷	۱۲	** ۰/۶۳

** $p < 0/001$

مقایسه نتایج دو بار اجرای پرسشنامه، از آزمون t وابسته استفاده شد. نتایج نشان داد که میانگین آزمون نوبت اول و دوم بسیار به هم نزدیک است، به طوری که آزمون t تفاوت معناداری بین میانگین دو نوبت نشان نداد (جدول ۸).

همچنین با بررسی همبستگی بین گویه‌های مختلف با سایر گویه‌ها و نمره کل، به ارزیابی روایی پرسشنامه مراتب توکل پرداخته شد. همان‌طور که در جدول ۷ مشاهده می‌شود، تمام گویه‌های پرسشنامه حاضر به صورت معنی‌دار و در سطح $p < 0/001$ با نمره کل همبستگی دارند. دامنه این همبستگی‌ها از ۰/۲۳ تا ۰/۷۰

در این پژوهش علاوه بر روش آزمون کرونباخ، از روش بازآزمایی به منظور بررسی پایایی پرسشنامه استفاده شد. بدین صورت که ۴۰ نفر از افراد گروه نمونه، در فاصله دو هفته مورد آزمون و بازآزمون قرار گرفتند. ضریب بازآزمایی برای کل مقیاس ۰/۸۷ به دست آمد که در سطح $p < 0/001$ معنی‌دار بود. همچنین برای

جدول ۸. آزمون t وابسته برای بررسی پایایی پرسشنامه مراتب توکل با استفاده از روش بازآزمایی

آزمون	تعداد افراد	میانگین	انحراف معیار	درجه آزادی	ارزش t به دست آمده	P
آزمون نوبت اول	۴۰	۴۳/۱۲	۱۰/۹۳	۷۷	۲/۸۲	N.S
آزمون نوبت دوم	۴۰	۵۱/۲	۱۳/۶			

بحث و نتیجه‌گیری

خواهد بود. همچنین همبستگی بین نمرات پرسشنامه مراتب توکل با مقیاس تعلقات دنیوی ۰/۵۸- گزارش شد ($p < 0/001$). به این معنی که هر چه فرد به مظاهر مختلف دنیوی، وابستگی و تعلق خاطر بیشتری داشته باشد، تحمل فقدان آن برای او سخت‌تر خواهد شد، از طرفی اندیشه و عمل خود را تعیین‌کننده‌ترین عامل در دستیابی و تحقق تعلقات دنیوی خود می‌داند، که این مفهوم در نقطه مقابل توکل و رضا به قضا قرار می‌گیرد، چنانچه بیان شد حقیقت توکل به این مفهوم اشاره دارد که فرد، امور خود را به دیگری سپرده و خواست و تدبیر خدا را عامل تعیین‌کننده می‌داند. نتایج بررسی‌ها در خصوص همبستگی عامل‌ها با یکدیگر و با کل پرسشنامه برای احراز روایی نشان داد که هر ۳ عامل با یکدیگر و با نمره کل مقیاس مراتب توکل همبستگی مثبت و معنی‌دار نشان داد ($p < 0/001$). سرانجام اینکه نتایج نشان داد تمام گویه‌های پرسشنامه مراتب توکل همبستگی مثبت معناداری با نمره کل دارند که بیانگر انسجام درونی و روایی سازه این پرسشنامه است.

در مجموع نتیجه مطالعه حاضر نشان داد که پرسشنامه مراتب توکل از خصوصیات روان‌سنجی مناسبی برخوردار است و قابلیت استفاده در ایران را دارد. قابل ذکر است که این پژوهش در گروه نمونه دانشجویان دانشگاه جهرم انجام شده است و نتایج آن صرفاً به همین جامعه قابل تعمیم است، همچنین استفاده از پرسشنامه به منظور جمع‌آوری اطلاعات و عدم همکاری یا عدم تمایل برخی از دانشجویان جهت تکمیل پرسشنامه از دیگر محدودیت‌های این پژوهش بوده است. پیشنهاد می‌شود از سایر روش‌های ارزیابی روایی برای این پرسشنامه

در این پژوهش تلاش شده است تا با توجه به قرآن کریم، احادیث و روایات ائمه اطهار (علیهم‌السلام) پرسشنامه‌ای به منظور اندازه‌گیری سازه توکل و مراتب آن ساخته و روایی و پایایی آن مورد بررسی قرار گیرد. پس از طراحی پرسشنامه شکرگزاری و به منظور بررسی روایی محتوایی آن، از ۱۵ متخصص و صاحب‌نظر در این حوزه کمک گرفته شد و بر اساس نظر گروه ارزیابی‌کننده، نهایتاً ۱۶ گویه به عنوان گویه‌های پایانی و دارای روایی محتوایی مناسب انتخاب شدند.

به منظور بررسی ساختار عاملی این پرسشنامه از روش تحلیل عوامل اصلی استفاده شد که ۳ عامل را آشکار ساخت که با توجه به محتوای هر یک، تحت عنوان "حسن ظن به خدا"، "رضا به قضا" و "توکل عملی" معرفی شدند.

به منظور بررسی پایایی این پرسشنامه، از دو روش بازآزمایی و آزمون آلفای کرونباخ استفاده شد که ضریب همبستگی بین دو بار اجرای این پرسشنامه (بازآزمایی) در فاصله دو هفته ۰/۸۷ و ضریب آلفای کرونباخ برای کل نمونه ۰/۸۲ ($p < 0/001$) به دست آمد که بسیار رضایت‌بخش است. بررسی روایی سازه پرسشنامه مراتب توکل نشان داد که ضریب همبستگی بین نمره‌های کل آزمودنی‌ها در پرسشنامه شکرگزاری و مراتب توکل ۰/۵۵ بود ($p < 0/001$)؛ بدین معنا که هر چه توکل فرد بیشتر باشد، شکرگزاری او نیز بیشتر است. این نتیجه مؤید روایی سازه این مقیاس است، زیرا با مبانی نظری ۲ متغیر هماهنگ می‌باشد. به عبارت دیگر، فردی که در عرصه‌ها و موقعیت‌های گوناگون زندگی، به خدا توکل می‌کند و سرانجام امور را به او واگذار می‌کند، هر آنچه خدا برای او رقم بزند را به عنوان بهترین اتفاق برای خود می‌پندارد و در نتیجه بخاطر آن شکرگزار

تشکر و قدردانی

بدین وسیله از اساتید حوزه علمیه جهرم، حجت‌الاسلام و المسلمین صالحی، مهربان و سایر اساتیدی که در مراحل تدوین و تصحیح این پژوهش، نویسندگان را راهنمایی کردند و همچنین از معاونت آموزشی دانشگاه جهرم و تمامی شرکت‌کنندگان محترم صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نماییم.

استفاده شود. همچنین با در نظر گرفتن این پرسشنامه به عنوان اولین مقیاس ارزیابی مراتب عالیه توکل، پیشنهاد می‌شود که در پژوهش‌های آتی و در راستای تبیین جایگاه توکل در سلامت و بهزیستی روانی، مولفه مراتب توکل با سایر متغیرهای سلامت روان مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

تضاد منافع

هیچ‌گونه تضاد منافی در این مطالعه وجود ندارد.

References

1. Angner E, Miller MJ, Ray MN, Saag KG, Allison JJ. Health literacy and happiness: A community-based study. *Social indicators research*. 2010; 95(2): 325-38.
2. O'Connor M, Sanson AV, Toumbourou JW, Norrish J, and Olsson CA. Does positive mental health in adolescence longitudinally predict healthy transitions in young adulthood? *Journal of happiness studies*. 2017; 18(1): 177-98.
3. Hefti R. Integrating religion and spirituality into mental health care, psychiatry and psychotherapy. *Religions*. 2011; 2(1): 611-27.
4. Baetz M, Griffin R, Bowen R, Koenig HG, Marcoux E. The association between spiritual and religious involvement and depressive symptoms in a Canadian population. *The Journal of Nervous and Mental Disease*. 2004; 192(12): 818-22.
5. Bowen R, Baetz M, D'arcy C. Self-rated importance of religion predicts one-year outcome of patients with panic disorder. *Depression and Anxiety*. 2006; 23(5): 266-73.
6. Sussman S, Skara S, Rodriguez Y, and Pokhrel P. Non drug use-and drug use-specific spirituality as one-year predictors of drug use among high-risk youth. *Substance use & Misuse*. 2006; 41(13): 1801-16.
7. Boscaglia, N, Clarke, D, Jobling, T, and Quinn, M. The contribution of spirituality and spiritual coping to anxiety and depression in women with a recent diagnosis of gynecological cancer. *International Journal of Gynecological Cancer*. 2005; 15(5): 755-61.
8. Koenig HG. Religion, spirituality, and health: the research and clinical implications. *ISRN psychiatry*. 2012; 1-32.
9. Murphy PE, Ciarrocchi JW, Piedmont RL, Cheston S, Fitchett G. The relation of religious belief and practices, depression, and hopelessness in persons with clinical depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2000; 68(6): 1102-6.
10. Lelkes O. Tasting freedom: Happiness, religion and economic transition. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2006; 59(2): 173-94.
11. Bakhshi Z, Memghaniyeh M, Alipour A. Investigating the relationship between trust in God and mental health of students of Payame Noor University. *The Knowledge in the Islamic University*. 2012; 46(15): 47-65. [In Persian]
12. Krause N. God-mediated control and change in self-rated health. *The International Journal for the Psychology of Religion*. 2010; 20(4): 267-87.
13. Krause N. Religious doubt and psychological well-being: A longitudinal investigation. *Review of Religious Research*. 2006; 47(3): 287-302.
14. Mostafavi H. *Mesbah Al-Sharieh*. 3 ed. Tehran: Islamic Association of Wisdom and Philosophy of Iran; 1981. [In Persian]
15. Amid, H. *Amid dictionary*. Tehran: Ashja; 2010. [In Persian]
16. *Holey Quran*; Surah Talagh, verse 2.
17. Majlesi MB. *Bahar-al-anvar*. Translation by Mousavi Hamedani H. Tehran: Vali Asr; 1985. Vol 67-68.
18. Tabatabaai SMH. *Almizan*. 15 ed. Ghom: Howzeh institution; 1995. [Arabic]
19. Makarem Shirazi N. *Al-Akhlagh fi Al-Ghoran*. Ghom: Emam Ali; 2007. [Arabic]
20. Wollin SR, Plummer JL, Owen H, Hawkins R, Matarazzo F. Predictors of preoperative anxiety in children. *Anaesthesia and Intensive Care*. 2003; 31(1): 69-74.
21. Koenig HG, George LK, Peterson BL. Religiosity and remission of depression in medically ill older patients. *American Journal of Psychiatry*. 1998; 155(4): 536-42.
22. Pargament KI, Koenig HG, Perez LM. The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE. *Journal of Clinical Psychology*. 2000; 56(2): 519-43.

23. Bagheri H, Mirian A, Bagheri M. Investigating the Relationship between Relying on God and the Psychic Health of the Students in Neka Islamic Azad University (2010). *Religion and Health*. 2013; 1(1): 47-56. [In Persian]
24. Abai Kodani M, Sar Abadi L. Relationship between trust and trust in God with existential anxiety among university instructors. *Journal of Resource Management in Police*. 2015; 3(4): 105-26. [In Persian]
25. Miri MR, Abdolrazagh-nejad M, Haji-Abadi MR. Investigating the relationship between depression and the level of trust in God in the students of Birjand. *Journal of Birjand University of Medical Sciences*. 2007; 14(4): 52-8. [In Persian]
26. Ghojari-Bonab B, Yousofi A. The relationship between attachment to God and trust in students. *Psychology and Educational Sciences*. 2009; 39(3): 121-41.
27. Goodarzi MA, Marzooghi R, Noori A. Development and validation of the Islamic-Iranian gratitude questionnaire (IIGQ) in Iranian undergraduate students. *Journal of Fundamentals of Mental Health*. 2014; 16(2): 120-9. [In Persian]
28. Mahdi-Yar M, Taghavi MR, Goodarzi MA. Construction and Validation of Secular Attachment Scale. *Culture in the Islamic University*. 2018; 25(7): 467-84.
29. McGuigan FJ. *Experimental psychology: Methods of research*. USA: Prentice – Hall; 1990.
30. Lawshe, CH. A Qualitative Approach to Content Validity. *Personnel Psychology*. 1975; 28(4): 563-75.

Construction and Validation of Trust in God Questionnaire Based on Islamic Resources

Received: 27 Jan. 2020

Accepted: 1 Dec. 2020

Arefian M (PhD student)^{1*}
Taghavi SMR (PhD)²

1. Department of Psychology, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Isfahan University, Isfahan, Iran.

2. Department of Clinical Psychology, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran.

*Corresponding Author:

Mohsen Arefian

Department of Psychology, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Isfahan University, Isfahan, Iran.

Email: m.arefian92@gmail.com

Abstract

Introduction: Different levels of trust in God have been introduced in both religious sources and experimental research as one of the components of mental health promotion. In this regard, the present study aimed to construct and validate the Trust in God Questionnaire (TGQ) based on Islamic sources.

Methods: For this purpose, after extracting the items from the Holy Quran and religious sources, with the cooperation of 15 experts in religious and academic sciences, 16 items were selected in several stages. To evaluate the psychometric properties of this questionnaire, 150 students of Jahrom University participated in this study. Islamic-Iranian Gratitude Questionnaire (IIGQ) and Attachment Scale (AS) were used to check the validity.

Findings: The reliability of TGQ was evaluated by two methods of retesting a sample of 40 people at 2-week intervals and internal consistency, the reliability coefficients were 0.87 and 0.82, respectively. Correlation coefficients between TGQ with IIGQ and AS were 0.55 and -0.58, respectively ($p < 0.001$). Exploratory factor analysis identified three factors, which were called “Good impression and Trust”, “Satisfaction with fate” and “Operational Trust”, respectively. Moreover, the results of the present study showed that the scores of all items of TGQ were significantly correlated with the total score and all subscales with each other and with the total score.

Conclusion: Therefore, the TGQ is psychometrically appropriate and reliable for measuring the three levels of trust.

Keywords: Trust in God, Trust in God measurement, Questionnaire, Validation, Islamic psychology